

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12491>

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАЖЛИВОЇ НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

(Рец.: Брехуненко Віктор, Бойко Петро, Заяць Андрій. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.)

Леонід ТИМОШЕНКО

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кафедра всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100, Україна
e-mail: cliotima55@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5003-9016>

Рецензована монографія підготовлена і видана в рамках дослідницького проекту, фінансованого Національним фондом досліджень України. Її авторами є добре знані в Україні та за її межами дослідники, – скажімо, Віктора Брехуненка й Андрія Заяця взагалі не потрібно спеціально представляти, адже їхній доробок у галузі ранньомодерної історії говорить сам за себе. Усе ж, автори книги мають доволі різну наукову спеціалізацію, тому цікаво поглянути, що їх об'єднало в один дослідницький колектив і що з цього вийшло.

Згідно з авторським задумом, монографія передбачає всебічне дослідження ключової (на думку авторів) проблематики для розуміння історичних витоків сучасного територіального виміру України, а саме: притаманних українському соціуму ранньомодерної доби уявлень про власний простір. Однак на цьому вони не зупинились і зробили спробу порушити питання про реалізацію згаданих уявлень у політичних концепціях і практиках досліджуваної доби. Задля цього автори провели цілісну інтерпретацію як інтелектуальних дискурсів, так і перебігу та наслідків формування фактичних просторових меж. У роботі з'ясовані та концептуалізовані, зокрема, наступні питання: еволюція відповідних ідей у світогляді еліт; міжнародний резонанс українських підходів; стратегії та механізми освоєння козаками території на сході та півдні; конкуренція із сусідами (Росія та росіяни, Кримський ханат і татари); «символічна географія», властива світогляду запорозького та слобідського козацтва, її співвідношення з просторовим дискурсом еліти Гетьманщини; феномен запорозької спадщини в історії сходу і півдня України та ін.

Монографічне дослідження В. Брехуненка, П. Бойка й А. Заяця уводить до наукового обігу значні масиви джерел, які, на їхню думку, досить цілісно виокремлюють комплекс притаманних суспільству ранньомодерної України (козаки,

шляхта, частково духовенство) уявлень про український простір, а також стратегії та реальні наслідки реалізації цих прагнень у середині XVII-го – XVIII-му ст. Цікаво, що саме досліджуваний період автори вважають «вирішальною добою» формування історичних просторових меж українського світу (особливо на півдні та сході), коли на базовому рівні були визначені його сучасна територіальна організація та стосунки із сусідами. Отже, здебільшого йдеться про такий собі уявний образ ранньомодерного українського соціуму природних меж його простору, який трансливався у вигляді ідей від шляхти до козацтва та міщанства, та про відгомін цих ідей у середовищі польської, литовської, російської еліт. З'ясовано вплив утворення Гетьманщини на просторові уявлення і практики різних еліт в Україні, проаналізовано інтелектуальну реакцію на це сусідів і резонанс у міжнародних відносинах; простежено освоєння українським населенням Степу, формування мережі поселень, сприйняття конкурентів (Росія і росіяни, Кримський ханат і татари), локалізовано межі території, опанованої уявно і фактично; досліджено «символічну географію», притаманну світобаченню запорозького та слобідського козацтва, її співвідношення з просторовим дискурсом еліт Гетьманщини; проаналізовано долю запорозької традиції у трансформаціях, нав'язаних Російською імперією в останній чверті XVIII ст., осмислено феномен запорозької спадщини в історії сходу і півдня України, подано наукову оцінку концепції «Новоросія».

Ранньомодерна доба виявилася вирішальним періодом для формування просторових меж України, визначивши базові характеристики їх подальшої конфігурації, особливо на сході та півдні. Автори докладно проаналізували інтелектуальну спадщину і територіальні набутки цієї доби. Відтак стрижнева ідея роботи полягає у всебічному дослідженні як комплексу уявлень про простір України в тогочасному українському соціумі, так і їхнього втілення в політичних концепціях і практиках.

Цю проблему автори вперше цілісно осмислили на засадах залучення дослідницького інструментарію, який охоплює не тільки історичні методи й опції пізнання, але й методи суміжних наук – демографії, соціології та географії. Крім того, розроблено та застосовано низку новаторських підходів, зокрема: спеціальну модель для простеження еволюції етносоціального складу населення Вольностей Війська Запорозького Низового в імперських трансформаціях; механізм визначення на підставі картографічного моделювання впливу запорозьких поселень на подальший урбогенез; модель використання інформаційного потенціалу судової документації для з'ясування світогляду еліти Слобожанщини.

Однією з базових передумов для глибокого дослідження стало введення до наукового обігу важливих масивів документальних та описово-статистичних

джерел шляхом підготовки двох дотичних до рецензованої теми археографічних видань. Саме фрагментарність джерельної бази призводила в минулому до появи як спрощених, так і спотворених наукових уявлень про український простір, сприяючи живучості спекулятивних концепцій на кшталт «Новоросії».

Ще один блок завдань – аналіз реакції сусідів на ідеї про простір України, втілені в політичних концепціях еліти Гетьманщини та соціальних практиках гетьманських, запорозьких і слобідських козаків. Водночас зроблено, по суті, першу спробу спеціально простежити тогочасну еволюцію переконань про простір України в середовищі шляхти, яка, опинившись поза межами Гетьманщини, втрачала свій потенціал української еліти, зазнаючи прискореної колонізації. Усе це стало необхідним тлом для дослідження (з використанням концепцій фронтиру, мікроісторії, методів компаративістики та картографічного моделювання) комплексу проблем, пов'язаних із ментальним і фізичним освоєнням українським населенням території Степу, локалізацією східної та південної межі козацьких поселень, конкуренцією за територію з іншими претендентами (татари, ногайці, московити).

У зв'язку із цим вдалося з'ясувати уявлення слобідської та запорозької старшини про оптимальний власний простір. Ключовими тут стали питання: наскільки запорожці та слобожани ціннісно відчували себе частиною ареалу Гетьманщини; у якій мірі перегукувалися тотожності еліти Гетьманщини, Запорожжя і Слобожанщини; яким був образ Росії і росіян, а також мусульманських сусідів у середовищі слобідського козацтва та запорожців; якими були уявлення про Слобожанщину населення російського прикордоння.

Завдяки введенню до обігу нових масивів джерел і розробці спеціальних дослідницьких моделей вдалося простежити перегук між ними та пізнішими містами краю (на рівні як локації, так і топографії), установити ступінь осідання в краї допливів із різних українських регіонів та Росії, з'ясувати світоглядні уявлення про територію колишнього Запорожжя росіян, які почали вкорінюватися тут в останній чверті XVIII ст. Це дозволяє констатувати визначальні масштаби запорозької традиції в різних сферах та її вплив на цивілізаційне обличчя регіону, а також уможливлює нівеляцію псевдонаукової концепції «Новоросії».

З'ясування феномена запорозької спадщини в історії сходу і півдня України увиразнює набутки ранньомодерної доби на рівні як ментального, так і фізичного маркування української території. Обґрунтовані твердження авторів дослідження формують нові наукові уявлення про цю фундаментальну проблему і стануть інтелектуальним стимулом для подальших історичних, соціологічних, демографічних досліджень, пов'язаних із ранньомодерною Україною.

Попри свою наукову і практичну актуальність, досі проблема не досліджувалася системно. Історіографічна традиція сьогодні представлена локальними

напрацюваннями, перемежованими хронологічними і тематичними прогалинами. Це принципово унеможливлювало появу цілісних наукових уявлень про закономірності формування історичного українського простору в ранньомодерні часи. Водночас відома історіографічна спадщина містить низку цінних ідей, які дають потужний інтелектуальний імпульс для реалізації задуманого.

На базовому рівні наукова новизна монографії полягає у відмові від притаманної історіографічній традиції хронологічної й тематичної сегментації дослідницького поля, що донині не давало змоги опрацювати всебічний, позбавлений значущих прогалин науковий образ процесу формування українського простору. Проблема вперше осмислюється в тісному переплетенні обох ключових її вимірів: еволюція в часі суспільних уявлень і механізми та наслідки їхньої реалізації. У підсумку запропоновано цілісну новаторську концепцію. Її опрацювання має міждисциплінарне значення, оскільки вона стосується вирішальної доби у формуванні тієї версії просторової організації українського світу, яка до сьогодні визначає його конфігурацію.

Вибір методологічних засад дослідження визначався обраною стратегією, спрямованою на вивчення і концептуалізацію проблеми в її цілісності з переосмисленням та реінтерпретацією сучасних наукових візій і стереотипів. Іншим відправним пунктом стало постулювання того факту, що без залучення репрезентативної сукупності джерел якісне історичне дослідження принципово неможливе.

Усебічність дослідження представлених в Україні до середини XVII ст. ідей про природні межі українського світу досягалася шляхом з'ясування особливостей трансляції «ментальних мап» еліти в середовище козаків. Наскільки ж козаки в цей час почали перейматися проблемою українського простору, яку територію вважали «козацькою» й «українською», з'ясовано насамперед через деконструкцію козацьких текстів із додатковим залученням методу формулярно-клаузульного аналізу. Уявлення шляхти про південну межу Русі та їхній відгомін серед сусідів з'ясовано головно внаслідок аналізу кореспонденції шляхти, документації сеймів і сеймиків, специфіки обговорення територіальних питань між Річчю Посполитою, Туреччиною та Кримом.

Теорію фронтиру використано для дослідження стратегій українського козацтва, спрямованих упродовж усього досліджуваного періоду на просування у Степ аж до Дону, а також реакції сусідів – татар, ногайців, московитів. Це питання посідає у монографії центральне місце, оскільки після появи Гетьманщини і зміни еліт саме козаки взяли на себе місію головного будівничого українського простору і на рівні ідей, і на рівні їх втілення.

Опрацьовано ефективну дослідницьку модель, яка дозволила з'ясувати ключове питання для оцінки значення запорозької спадщини: це еволюція етнічного та соціального складу населення регіону в імперських трансформа-

ціях після ліквідації Запорозжя. Складовою цієї моделі стало використання теорії «сили слабких зв'язків», а в основу покладено попередньо з'ясовану закономірність, що одні й ті ж фізичні особи та соціальні групи в різний період позначені в описово-статистичних джерелах під різними категоріями.

Окреслена дослідницька проблематика реалізована в монографії в 13-ти розділах, поділених на параграфи (їх перелік, звісно, зайняв би багато місця). Десять з них написав В. Брехуненко, якого варто вважати і «мозковим центром» проекту, і його фактичним виконавцем. А Заяцю належить авторство двох розділів, П. Бойку – одного. Карти та картосхеми підготував Богдан Смерека.

Насамкінець сформулюю декілька зауважень, які мають переважно рекомендаційний характер.

Ментальні географічні уявлення церковних еліт у колективній монографії представлені здебільшого в параграфі В. Брехуненка «Територіальний вимір Русі в інтелектуальній традиції духівництва». Я вважаю, що цього замало, бо, з одного боку, уявлення церковних еліт завжди відрізнялися від уявлень «політичного народу руського», тобто шляхти (не кажучи вже про козацтво), з іншого – саме в творах релігійних інтелектуалів і книжників можна простежити елементи того, що відрізняло «Литовську Русь» від власне Русі-України, які перебували в межах однієї держави (тобто йдеться про наші північні кордони, дослідження яких є, мабуть, найбільш проблемним). Але й актуалізовані погляди не були єдиними, бо після 1596 р. новоутворена унійна церква впродовж першої половини XVII ст. виробила власну візію минулого, складовою частиною якої були й адміністративно-територіальні уявлення.

У роботі наскрізною ниткою проходить концепт «ментальної географії», широко використовуваний у сучасній історіографії. До арсеналу методологічних новацій, якими наповнена рецензована книга, я би додав теорію ієротопії (сакральних просторів), розроблену на Заході, а в національній історіографії використовувану лише в працях Ігоря Сковчиляса та Леоніда Тимошенка. Але вона тісно межує з власне церковно-історичними дослідженнями, з якими автори, при всій моїй повазі до них, ознайомлені причинково.

Зрештою, наведені рефлексії зовсім не впливають на загальне позитивне враження від прочитаного наративу, виконаного в межах тих завдань, які поставили перед собою автори. Зауважу також, що рецензована монографія є однією з перших таких «ластівок» в українській історіографії, спеціально присвячених ментальній географії.

Рецензія надійшла до редколегії 09.09.2023

Рецензія прийнята до друку 17.09.2023